

HOŞGÖRÜ TOPLUMUNDA
ERMENİLER
CİLT IV

§

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ I. ULUSLARARASI
SOSYAL ARAŞTIRMALAR SEMPOZYUMU

**Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı:
Türk Ermeni İlişkileri Örneği**

HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. M. Metin Hülagü
Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ YAYINI-153

KİTAP ADI

Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt 1V

Erciyes Üniversitesi ©

HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. M. Metin Hülagü ©
Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz ©
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci ©
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan ©

ISBN:

Takım No: 978-9944-976-10-7

Kitap No: 978-9944-976-14-5

İlk Basım:

Ocak 2007

Kapakta Kullanılan Gravür
William Henry Bartlett

Kapak Tasarımı
Deniz Doğan

Baskı Öncesi Hazırlık
Bilge Grafik / (352) 232 29 05

Baskı
Orka Matbaacılık / (352) 322 17 00

**XIX. YÜZYIL KAYSERİSİ'NDE
ERMENİLER VE KİLİSELER**

Şeyda GÜNGÖR AÇIKGÖZ

Özet

Kayseri'de uzun yıllardan beri varolan Ermeniler, kent kimliğinin biçimlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Ermeniler arasında Hıristiyanlığın yayılmasını sağlayan ve Gregorian mezhebini kuran Krikor Lusavoriç'in o dönemde Kayseri başepiskoposu olması, kenti Ermeniler için özel kılmaktadır. XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kayseri'de bir Ermeni nüfusundan bahsedilebilir. Kayseri Ermenileri, kent merkezinde daha çok; iç kale ve dış surlar arasında ve Talas, Germir, Develi, Gesi vb. çevre yerleşimlerde kimi zaman kendi mahallelerinde, kimi zamansa Rum ve/veya Türklerle birlikte yaşamışlardır. Ticaret ve zanaat ile uğraşan Ermenilerin büyük çoğunluğunun kullandığı dil Türkçe idi. Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan sonra ve misyonerlerin de etkisiyle eğitime verdikleri önem artmış, kent merkezi ve çevresinde sosyal ve kültürel yaşama da katkısı olan okullar inşa etmişlerdir. Tanzimat Fermanı'nın kente yansıyan en çarpıcı görüntüleri kiliselerde izlenebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ferman'dan önce, bir çok toplumu bir arada tutmasını sağlayan ve şeriat hükümlerine göre işletilen *Millet Sistemi*'nde; gayrimüslimlerin yeni kilise inşa etmeleri yasaklanmıştı. Eski kiliselerin onarımı için Padişah'tan izin almak ve bu onarımlarda bir takım şartlara uymak zorunda olan gayrimüslimler için, yeni kilise yapabilmenin çok büyük önemi olduğu kuşkusuzdur. Yapı sanatı ile uğraşan ve ticarî ilişkileri nedeniyle farklı mimarî örnekleri de görme şansına sahip olan Ermeni ve Rumlar, bu birikimlerini, ekonomik güçleri ve aralarındaki dayanışmanın da desteğiyle rahatlıkla mimarîlerine aktar-mış ve kentin çehresini değiştirmişlerdir.

Giriş¹

Kayseri, Ermeniler için tarih boyunca önemli bir kent oluşunu dinî nedenlere borçludur. Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılmasını sağlayarak Gregorian mezhebini kuran Krikor Lusavoriç, Kayseri başepiskoposudur. Pagan imparatorluğun tüm şiddet ve yasakları sürerken, yüksek Hıristiyanlık biliminin öğretildiği Kayseri, Anadolu'nun en büyük dinî merkezi ve tüm taşra kiliselerinin başkenti olmuştur². Buna karşın, Hıristiyanlığın resmen kabulü, Ermenilere, kendi dinî örgütlenmelerini sağlama özgürlüğü getirememiştir. Bunun nedeni, eski Ortodoks kilisesinin bir kentteki tüm Hıristiyanları, ulus ya da dil farkı gözetmeden tek dinî yönetime bağlı kılmasıydı. Bizans yönetimine tâbi Ermeniler de, Anadolu'daki tüm Hıristiyan toplumlar gibi; Rumlarla aynı kiliseleri kullanmış ve Rumca ibadet etmişlerdir. Rumca konuşulan bir kentte; başka ulustan bir pis-koposun varlığı da, tören yapması da yasaklanmıştı³. Pek çok topluluğun kültürünü yitirerek yok olduğu bu sistemde, Ermenilerin durumu Kadıköy konseyinden sonra değişmiştir. Konseyde; monofizitizmi kabul eden ve

1 Bu çalışma, *Kayseri ve Çevresindeki XIX. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler* başlıklı doktora tezine dayanarak hazırlanmıştır. Tez, bölgedeki Rum ve Ermeni kiliselerini kapsamakta olup yapılar; plan, kesit, cephe rölevaleri ve koruma sorunları ile birlikte ele alınarak incelenmiştir. Sempozyumun çerçevesine uygun olması bakımından burada mimarî ayrıntılara değinilmemiştir.

2 İstanbul Ermeni Patrikliği, *Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi* 1986, s.31.

3 *Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi*, s.35.

alınan kararlara karşı çıkan Ermeniler sapkın ilân edilmiştir⁴. Ardından gelen baskı ve saldırılar kimliklerini daha da korumalarına, kendi dillerine, kilise ve âyinlerine sahip çıkmalarına neden olmuştur. Ancak, yasaklar, dinî kurumlarını oluşturmalarını engellemiş, Alpaslan tarafından 1067’de gerçekleştirilecek fethi ve Danişmendoğulları’nın kente egemen olmasını beklemleri gerekmiştir⁵. Kendi kiliselerine sahip oldukları bu dönemde, Ermeni baş Patrikliği *Tomarza*’da konumlanmış ve Kayseri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne bağlandığı XVII. yüzyıla kadar başpiskoposluk makamı olmuştur⁶.

Ermeniler, bağlı oldukları devletlerin iskân politikaları gereği, tarih boyunca yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Bizans Devleti tarafından III. yüzyılda Kafkaslardan Toroslar çevresine gönderilen Ermenilerin Kayseri’ye yerleşmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Öyle ki Ermeni tarihçi Horenli Movses’e göre kentin bu dönemden kalan eski adı *Mazaka*, Ermenice’dir⁷ İstanbul’un fethi ve Kıbrıs’ın alınması da, Kayserili Ermeniler için göç demektir⁸. Kayseri’de uzun asırlardan beri var olan Ermeni nüfusun önemli bir bölümü, yine bir zorunluluk nedeniyle Kayseri’ye gelenlerden oluşmaktadır. Bunlar, Şah Abbas’ın 1603’te Osmanlılardan aldığı; Tebriz, Erivan ve Nahcivan’dan İran’a gitmeye zorladığı ancak, İran’a değil de Kayseri’ye yerleşen Ermenilerdir⁹.

Kayseri’nin demografik yapısı üzerinde yürütülen çalışmalar, aile sayısı, ya da kimi zaman sadece erkek, kimi zamansa toplam nüfusun dikkate alınması, kent merkezi ya da merkez ve çevresinin birlikte değerlendirilmesi gibi nedenlerle, birbiriyle örtüşmeyen bilgiler vermektedir. Bu konuda çalışmaları bulunan Güler’in, ayrıntılı ilk bilgilere adres gösterdiği 1892-1893 tarihli nüfus sayımına göre; Kayseri sancağının toplam nüfusu 183.339 olup bu sayının 35 819’u (% 19.53) Gregorian Ermenidir¹⁰. Kayseri Ermeni piskoposluk bölgesinin 1897 yılı kayıtlarına göre; 2 500 aile

4 T. Soykan, Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler, Ütopya Kitabevi, İstanbul 2000, s.211

5 Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.36.

6 K. Damadyan, “Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri’nin Ermeni Kilisesi Bakımından Önemli”, Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, 23-28 Ekim 2000, Ankara 2001, s.189.

7 Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.31.

8 K. Pamukciyan, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, Aras yayıncılık, İstanbul 2003, s.165.

9 Pamukciyan, a.g.e., s.114.

10 A. Güler, “Kayseri’de Demografik Durum”, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2000, s.207.

olmak üzere; Ermenilerin toplam nüfusu 14 760'tır. Kent merkezini esas alan bu sayımda; 75 aile Katolik, 175 aile Protestan'dır. 1905-1914 arasında, içinde gayrimüslimlerin de yer aldığı komisyonlarca, her kaza, vilâyet ve köyde yapılan nüfus sayımına göre ise, Kayseri'de 184 292 Müslüman ve 50 174 Ermeni yaşıyordu¹¹. Buna karşın 1910 yılında Kayseri sancağı için Patrikhane'nin çıkardığı istatistikte; kentteki Ermeni Kilisesi üyesi 40 000'dir. 31 ruhanî bölgeyi kapsayan kentte, 30 kilise ile 2 000 Katolik, 2 000 de Protestan Ermeni bulunmaktadır¹².

Geleneksel Osmanlı şehirlerinde; genellikle her cemaat, içinde ibadethanelerinin de bulunduğu kendi mahallelerinde diğerlerinden büyük oranda yalıtılmış halde yaşamaktaydı. Kendi okulları, hastaneleri, vakıfları vardı. Çarşı, pazar gibi ortak kamusal alanlar, karşılıklı etkileşimin daha çok gerçekleştiği yerlerdi¹³. Buna karşın, gayrimüslimler, icazet aldıkları takdirde, Müslüman mahallelerinde oturabiliyorlardı. Ancak, cami, türbe, mektep gibi yerlerin yakınına yerleşmemeleri şartı aranıyordu¹⁴. Bu konuda Erdoğan, farklı bir görüşle; Osmanlı Devleti'nde siyasî bir yapılanma endişesiyle gayrimüslimlerin kendilerine ait mahallelerde yaşamalarına izin verilmediğini, Müslümanlarla aynı mahallelerde yerleştirildiklerini belirtmiştir¹⁵.

Cami, kilise, havra ve çoğu zaman da bitişiğindeki okul etrafında oluşan mahallelerin yönetimi, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar imam, papaz ya da hahamın sorumluluğundaydı¹⁶. Kadiya bağlı olan din adamlarının yöneticilik yetkisi, II. Mahmut'un reformlarıyla azalmış; ancak gayrimüslimlerin yaşadığı köy veya mahallelerde idarî bir değişiklik yapılmamış, 1864 Vilâyet Nizamnamesi uygulanıncaya kadar eskisi gibi papaz veya kocabaşlar yönetimi devam etmiştir¹⁷.

Anadolu kentlerindeki gayrimüslimlerin, Türklerin gelişiyile genellikle şehrin iç kale ve dış surları arasında yerleştiği görülmektedir¹⁸. XIX.

11 Ramazan Tosun, Kayseri'de Ermeni Olayları, Kaytam Yayını No:2, Kayseri 1997, s.24.

12 A. Safrastyan, İstanbul Ermeni Patrikliği Tarafından Türkiye Adalet ve Mezahib Nezareti'ne Sunulmuş Ermeni Kiliseleri ve Manastırları Listeleri ve Takrirleri 1966.

13 Soykan, a.g.e., s.186.

14 Soykan, a.g.e., s.151.

15 Mehmet Akif Erdoğan, "16-17. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri", I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, 11-12 Nisan 1996, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2000, s.73.

16 İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, TTK Basımevi, Ankara 2000, s.107.

17 Ortaylı, a.g.e., s.109.

18 Mehmet Karagöz, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Şehrinin Fiziki Görünümü ve Mahallelerin Durumu", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri

yüzyılda Kayseri'de bulunan 75 mahalleden Eslempaşa, Fıruncu, Genlik, Batman, Dader, Emir Sultan, Harput, Karabet, Konaklar, Karakıçı, Köy-yıkan, Mürekebçi, Puşegan, Sayacı, Sınıkcı, Süleyman, Tavukçu ve Tutak Ermeni mahalleleriydi¹⁹. Baldöktü, Bektaş, Gürcü, Hacı Kasım, Hacı Mansur, Hasan Fakih, Hasinli, Hisayunlu, Kіçikapı, Oduncu, Rumiyan, Selaldı, Sisliyan, Sultan, Şarkıyan, Tüs ve Varsak ise Ermenilerin, Rum ya da Türklerle birlikte yaşadığı mahallelerdi²⁰. Farklı kaynaklarda; Kіçikapı, Bahçebaşı, Kazlı, Boyacıkapı²¹, Şiremenli, Bahçebaşı, Seten ve Bezrenönü mahallelerinde²² Ermenilerin bulunduğu belirtilmiştir.

XIX. yüzyılda Kayseri'ye bağlı 112 köy ve bu köyleri oluşturan 114 mahallenin 23'ünde Ermeniler, 5'inde Müslümanlarla Ermeniler, 1'inde Müslüman, Rum ve Ermeniler, 15'inde de Rumlarla Ermeniler birlikte yaşamaktaydı²³. Ermenilerin merkez dışında yaşadığı yerler ise, çeşitli kaynakların verdiği bilgilere göre şöyle özetlenebilir: Talas, Tavlusun, Germir, Gesi, Erkilet, Darsiyak, Derevenk, Balâgesi, Nirze, Bünyan, Mancısın, Muncusun, Çomaklı, Cücün, İncesu, Tomarza, Karacaören, Yenice, Söğütlü, Gömedi, Taşhan, Sazak, İlibe, Çayıroluk, Yağdıburun, Musahacı-lı²⁴, Gergeme, Karacaören, Develi, Pınarbaşı, Taşçı, İsbile, Kazlıgömedi, Mason, Madazı.

Kayserili Ermeniler Orta çağdan beri *esnaf* olarak özellikle kuyumculuk, dericilik ve -Marco Polo'nun da taktirini kazanan- halıcılıkla tanınmıştır. XVII. yüzyılda özellikle Venedik ve Amsterdam'da etkili olan bu sınıf, uluslararası ticaretteki etkinliğinin azalmaya başladığı XIX. yüzyılda, Anadolu ticaretine yönelmiştir²⁵. Simeon'a göre, XVII. yüzyıl başlarında şehirdeki 500 Ermeni hanesi arasında *zengin tüccarlar ve namılı kocalar* olduğu gibi, yoksullar da fazladır. Bunlar genellikle terzi ve kaftancıdır²⁶. Şehre 1890'da gelen Kont de Cholet'e göre çok zengin olan ve neredeyse

1998, s.257.

19 M. Keskin, "1247-1277 Tarihli Kayseri müfredat defterine göre Kayseri ve tâbi yerleşim yerlerinde nüfus dağılımı (1831-1860)", 1998. II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri. s.291-292

20 a.g.e., s.291-292

21 R. Kevorkian, ve P.B. Paboudjian, Les Armeniens en Ottoman, 1992. Arhis Yayınevi, Paris, s.219

22 Svajian, A Trip through historic Armenia, 1983. Greenhill Publishing, Newyork, s.55

23 M. Keskin, s.290

24 R. Kevorkian, P.B. Paboudjian, s.220

25 a.g.e., s.220

26 H.D. Andreasyan, Simeon Tarihte Ermeniler 1608-1619, 1999. Çiviyazıları, İstanbul, s.254

tüm ticarete hükmeden Ermeniler, Türk yetkililerle iyi ilişkiler içindedir ve Müslümanlara, Katoliklerden daha yakındırlar²⁷.

Kültürün önemli göstergelerinden olan *dil* ile ilgili olarak, seyyahların çoğu, şehir içindeki Ermenilerin kendi dillerini bilmediğine tanık olmuştur. XVIII. yüzyıl sonlarında Efkere, Gesi, Belagesi, Nize, Muncusun ve Derevenk köylerinde ise Ermenice konuşulmaktadır²⁸. Ancak, diğer köylere nazaran, fazla yabancı gelenek edinmemiş tek köy olan Efkere'de dahi Türkçe'yle karışık bir Ermenice kullanıldığını belirtmek gerekir²⁹.

Kayseri Ermenileri eğitime önem veriyordu. İstanbul'daki Kayserili Ermenilerden toplanan bağışlarla yapılan Bahçebaşı mahallesindeki kız lisesi, 1800'de Surp Asdvadzadzin Kilisesi yakınında kurulan Hayguhiyan Enstitüsü, Surp Hagop Okulu, 1826'da Surp Krikor Kilisesi'ne bitişik yapılan Sarkis Gümüryan Lisesi³⁰, Efkere'deki yatılı ve gündüzlü lise³¹, kentteki okullar arasında en bilinenleriydi. 1898 Maarif Sâlnamesi'nde, Kayseri'de biri yüksek okul, diğerleri lise olmak üzere 12 Ermeni okulu kayıtlıdır³². Bunlardan biri Katolik Emmanuelian Enstitüsü, diğer ikisi Protestan cemaatine ait okullardır. Develi'deki Roupinian Okulu'nun *Tiyatro Grubu*, Mesrobyan Okulu'nun yayınladığı *Hektograf* isimli dergi ve kentte çıkarılan *Şepor* (1910) ve *Nor Şerunt* (1912) gazeteleri³³ Kayseri Ermenilerinin sosyal yapısı hakkında fikir vermektedir.

Osmanlı Ermenileriyle ilgili çalışmalar, *misyonerlik* üzerine eğilmeyi de gerektirmiştir. Amaçları, kimi zaman yorumlandığı gibi; *yüksek medeniyetli bir devlet kurmak*³⁴ ya da *eğitilmiş bir orta sınıf yaratmak*³⁵ olsun ya da olmasın, getirdikleri yeni alışkanlıklarla imparatorlukta Hıristiyanlar arasında bir burjuva tabakasının gelişmesine yol açtıkları şüphe götürmez. Peder Elnathan Gridley'in 1827'de geldiği Kayseri³⁶ de misyonerlerin ilgisini çeken şehirlerdendir. 1852'de American Board of Commisioners

27 O. Eravşar, Seyahatnamelerde Kayseri, 2000. Ticaret Odası yayını, Kayseri s.214

28 H.D. Andreasyan, s.309.

29 J. Varjabedian, efkere.com

30 Kevorkian,, Paboudjian, s.21

31 Çayırdağ, M., "Kayseri'de Sultan II. Abdülhamit dönemi bina ve kitabeleri", 2000, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, s.47

32 S. Özkan, "Kayseri ve yöresinde azınlık ve yabancı okullar", 1998. II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, s.360

33 Kevorkian, Paboudjian, s.220

34 Barkley, H., A ride through Asia Minor and Armenia, 1891, John Murray, London, s.150

35 W.M. Ramsay, Impressions of Turkey, 1897. Hodder and Stoughton, London s.227

36 U. Kocabaşoğlu, Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 2000. İmge Yayını Ankara s.29.

for Foreign Missions (ABC FM) tarafından gönderilen Amos ve Caroline Fransworth³⁷ iki yıl sonra Batı Türkiye Misyonu'na bağlı olarak Kayseri istasyonunu kuracaktır. Talas'ın misyon istasyonu olması ise 1870'e rastlar³⁸. Everek, Muncusun, Çomaklı, Zincidere, Stefana, Rumdigin, Aziziye, Magharoğlu, Mentеше, Urnej, Gaziler, Cücün, Çepni, Efkerе, Fenese, İncesu, Kayabaşı ve Küçükköy uç istasyonlar³⁹ olarak misyonerlerin kazandımlarıdır.

Devletin dayandığı temel ilkelerde köklü değişiklikler öneren Tanzimat Fermanı, imparatorluktaki diğer toplumlar gibi, Ermenileri de *millet* olmaktan çıkarıp *vatandaş* ya da *ekalliyet* konumuna taşımıştır⁴⁰. Bu statü değişikliğinin *azınlıklar* için en büyük getirisi, kendilerini rahat ifade edecekleri bir ortam sunmasıydı. Ferman'dan önce; yaşadıkları yerler, yapı yapma koşulları, giyim kuşam, evlenme, cenaze vb. törenleri ve ibadet biçimlerini kısıtlayan sistemin çözülmesi, en somut karşılığını mimaride bulmuştur. Yerel olandan uzaklaşıp Avrupa çizgisine öykünen, zemini sağlamlaştıkça daha da anıtsallaşan bir mimaridir bu. Gerekli ekonomik gücün de varolduğu düşünülürse; yüzyıllardır imparatorluğa mimar ve yapı işçisi yetiştiren Kayseri'nin bu deneyimde zorlanmadığı görülebilir. İşlevi ve taşıdığı sembolik değerler bakımından kiliseler bu gelişmelerin en açık gözlenebileceği yapı türünü oluşturmaktadır. Tanzimat'tan önce yeni kilise inşa edemeyen, Padişahın vereceği izinle, eski kiliselerini onararak bugüne taşıyan yapı üreticileri hünerlerini koşulsuz sergileyebilecektir artık.

Tanzimat ve ardından İslahat Fermanları'nın yanı sıra, bu reformlarla beslenen misyonerlik de şehrin sosyal altyapısı ve mimarî görünümünü oldukça etkilemiştir. Okul ve hastaneler misyoner faaliyetleriyle desteklenen yapı türlerinin büyük bölümünü oluşturmaktadır⁴¹. Kayseri'de de misyonerler eğitim alanındaki çalışmalarıyla dikkat çekmektedir. Ancak konu kilise olduğunda, farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Müslümanlardan ge-

37 M. Hülagü, "19. Asrın ortalarında Kayseri'de aşiret olayları" II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1998, s.200

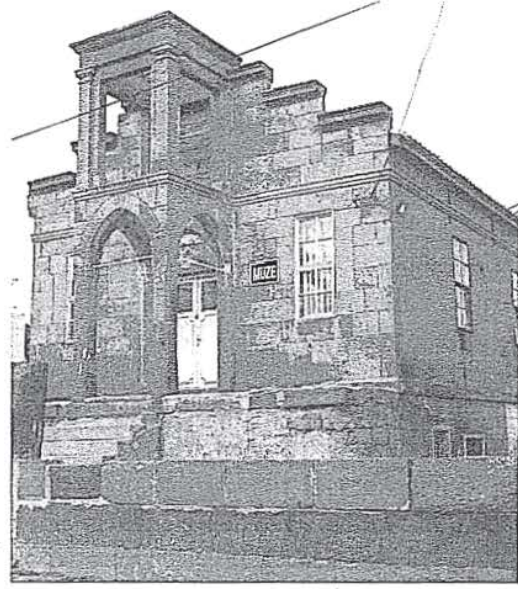
38 H. Özsoy, "Kayseri'ye Amerikalı misyonerlerin ilk gelişleri ve Talas Amerikan Kız Okulu", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998 s.365.

39 G. Alan, "Amerikan Board'un Anadolu'daki teşkilatlanması çerçevesinde Kayseri istasyonu ve uç istasyonların kuruluşu ve gelişimi", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2003, s.46

40 G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839-1914), 1996, TTK Basımevi, Ankara, s.70

41 www.ktuvakfi.org.tr/gorusler4.htm

len tepkiler nedeniyle misyonerlerin *kilise açmak* gibi dinsel çalışmalarının fazla ilerleme gösteremediği, bunun yerel yöneticilerin anlayışıyla ilişkili olduğu belirtilmiştir⁴². Buna karşın, Amerikan Board 1893 yılına kadar 436 ibadethane açmayı başarmıştır⁴³. Kayseri’de 1861’de iki Protestan Kilisesi açılmışken, 1898’de 8 ve 1910 yılına gelindiğinde kilise sayısı 19’a ulaşmıştır⁴⁴. Bu kiliselerden biri Zincidere’dedir (Fotoğraf 1). Kilise, Zincidere’li Protestanların ibadet ettikleri evin harabiyeti nedeniyle 1883’te Babîâli’ye

Fotoğraf 1: Zincidere Kilisesi

başvurmaları üzerine yapılmıştır⁴⁵. Başvuruda, yapım masraflarının yardımlardan elde edilen 300 Osmanlı lirası ile karşılanacağı da belirtilmiştir. İşlevini yitirdikten sonra çeşitli amaçlar için kullanılan yapı, bugün, birkaç geleneksel eşya ve fotoğrafın sergilendiği bir müzedir. Bölgedeki kilise mimarisinden farklı tasarımı ve kırmızı rengi ile dikkat çekmektedir.

İmparatorlukta tüm gayrimüslim cemaatlere aynı ortamın sunulduğu bu dönemde, Kayseri’de pek çok Ortodoks ve Gregorian kilisesi yapılmış, Hıristiyanların yaşadığı mahalle ya da köylerin hemen hepsinin bir kilisesi olmuştur⁴⁶. Kayseri’deki Ermeni kiliselerinden bugüne ulaşanlar, kent merkezi, Tavlusun, Darsiyak, Efkere, Germir, Develi, Gesi, Nirze ve Tomarza’da bulunmaktadır.

42 G. Augustinos, *Küçük Asya Rumları: 19. yüzyılda inanç ve etnisite*, 1997, Ayraç Yayınevi, Ankara, s.196-197

43 Ş. Kantarcı, www.ktuvakfi.org.tr/gorusler4.htm

44 G. Alan, s.53-54

45 Adl.Mzhp. 76/5 1310 M 5-10.

46 A. Aktan, “Osmanlı belgelerine göre Kayseri’deki gayrimüslim tebaanın durumu”, 2000, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, s.14

Kent merkezinde, Kiçikapı'da bulunan Surp Asdvadzadzin Kilisesi 1835'te yapılmış olup 1875 ve 1885 yıllarında onarım görmüştür⁴⁷. Birinci Dünya Savaşı'na kadar işlevini sürdüren yapı sonraları depo, sergi salonu, belediye ve zabıta karakolu olarak kullanılmıştır. Bugün, Gençlik ve Spor İl müdürlüğüne bağlı spor ve resim, müzik, yabancı dil kursları verilen bir merkez olarak değerlendirilmektedir (Fotoğraf 2).

Yine kent merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 1859 yılında inşa edilmiş 1883-1885 yılları arasında onarım görmüştür. 1902-1903 yıllarında kilisenin içi sıvanarak altın kaplanmış ve kadınlara mahsus bölüm ile üst kat koro ve ibadet yerleri genişletilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı ufak tefek onarımlarla 1919'da tekrar açılmıştır⁴⁸. Halen kilise olarak kullanılan yapı İç Anadolu Bölgesi'nde ibadete açık tek Gregorian kilisesidir (Fotoğraf 3, 4).

Tavlusun'daki 1835 tarihli onarım fermanı bulunan kilise bugün herhangi bir kullanımla değerlendirilmemektedir. Darsiyak'taki kilisenin, köyde bulunan Surp Andreas ve Surp Toros kiliselerinden⁴⁹ hangisi olduğu bilinmediği gibi yapının Rum kilisesi olma ihtimali de bulunmaktadır⁵⁰.

Efkere Surp Stepanos Kilisesi (Fotoğraf 5) 1691 yılı ve 1718-1760 yılları arasındaki muhtelif elyazmalarında anılmaktadır⁵¹. Bugünkü kilise, 1871'de yapılmış olup⁵² 1886'da onaylanan bir onarım başvurusu bulunmaktadır⁵³. Kubbesi mevcut olmayan yapı, etkileyici giriş cephesi ve iç bezemeleriyle dikkat çekmektedir. Germir'deki XIX. yüzyıl kilisesinin bugün sadece; apsis ve batı duvarı ile yan duvarlarının bir kısmı ayakta-
dır.

Develi'deki 1895 tarihli Surp Toros Kilisesi, 1978'de cami olarak kullanıma açılmış, aynı yıl minare eklenmiştir. 1999'da Vakıflar genel müdürlüğünce başlatılan tadilat ve restorasyon çalışmaları 2002'de tamamlanmıştır (Fotoğraf 6).

47 A. Alboyacıyan, Badmootiun Hye Gesaria, 1937, Cairo.

48 P. Tuğlacı, İstanbul Ermeni Kiliseleri, 1991. Pars Yayın Ltd., İstanbul, s.268

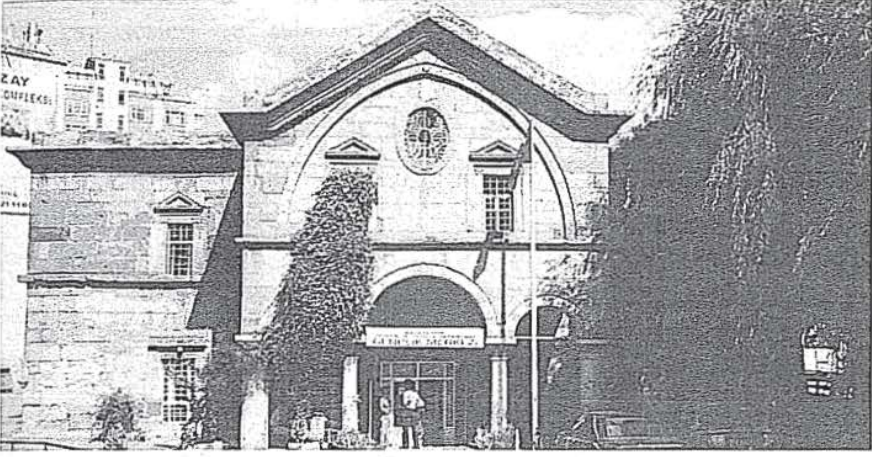
49 Kevorkian ve Paboudjian, s.223.

50 Konuyla ilgili ayrıntılı tartışmaya tezde yer verilmiştir

51 efkere.com

52 A. Alboyacıyan,.

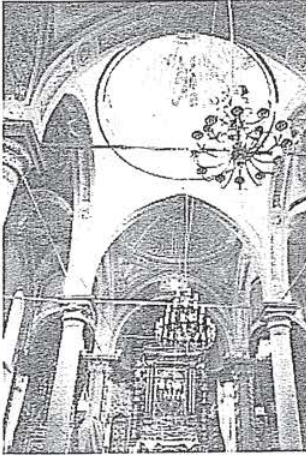
53 Aktan, a.g.m., s.14

Fotoğraf 2: Surp Asdvadzadzin Kilisesi

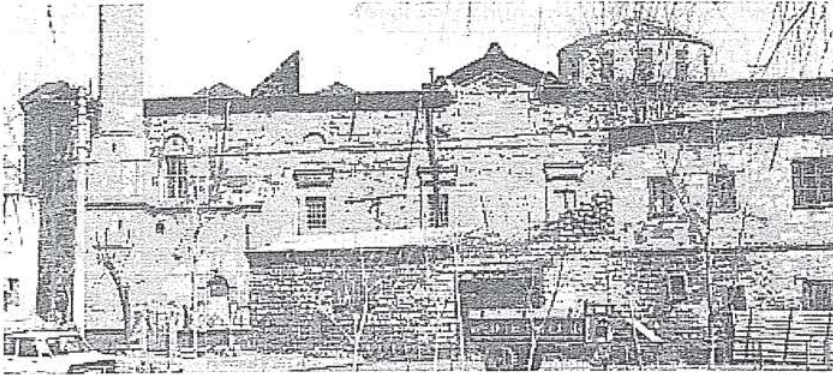
Fotoğraf 3: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

Fotoğraf 4
Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

Fotoğraf 5
Surp Stepanos Kilisesi

Fotoğraf 6: Surp Toros Kilisesi.

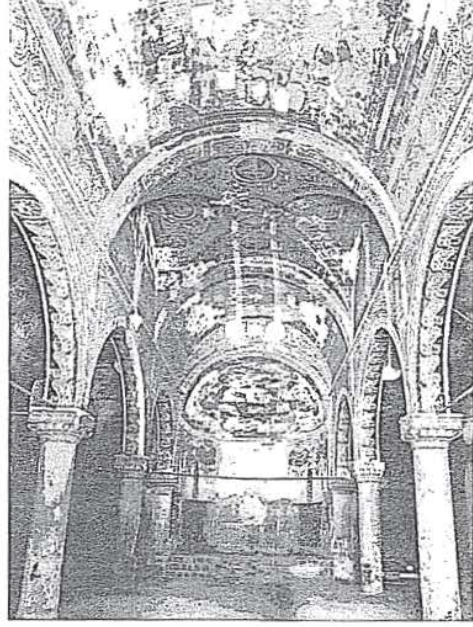
1835 tarihinde yapımına izin verilen Tomarza'daki Surp Bogos Bedros Kilisesi⁵⁴ özgün işlevinin ardından sırasıyla, Toprak Mahsulleri Ofisi deposu, sinema ve belediye deposu olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 7, 8).

Dinî kimlikler üzerine kurulu bir sistemin çözülmesinin, belki de en fazla dinî yapılarla temsil edilmesi, ironik bir rasyonalite barındırmaktadır. Bu dönemin Kayserisi'ni anlatan seyyahlar bir Hıristiyan kenti⁵⁵ imgesin-

54 C.AdI.2885 Ra 1251.

55 Naumann, s.214.

den söz etmektedir artık. Öyle ki, çan sesleri ve kubbelerin üzerindeki haçlar, İslâm'ın gücünün azalmasına bağlı olarak, Alparslan zamanında yıkılan kiliselerin yeniden doğuşu olarak yorumlanmıştır. Yabancı gözler, birkaç minare dışında, kilise kompleksleri ve taş evlerden oluşan bir kent⁵⁶ görmektedir burada.

Fotoğraf 7, 8
Surp Bogos Bedros Kilisesi

Kaynaklar

- Aktan, Ali, "Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri'deki Gayrimüslim Tebaanın Durumu", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2000.
- Alan, Gülbadi, "Amerikan Board'un Anadolu'daki Teşkilatlanması Çerçevesinde Kayseri İstasyonu ve Uç İstasyonların Kuruluşu ve Gelişimi", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2003.
- Alboyacıyan, A., Badmootiun Hye Gesaria, Cairo 1937.
- Andreasyan, H. D., Simeon Tarihte Ermeniler 1608-1619, Çiviyazıları, İstanbul 1999.
- Augustinos, G., Küçük Asya Rumları: XIX. Yüzyılda İnanç ve Etnisite, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Barkley, H., A ride through Asia Minor and Armenia, John Murray, London 1891.
- Bozkurt, Gülnihal, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), TTK Basımevi, Ankara 1996.
- Çayırdağ, Mehmet, "Kayseri'de Sultan II. Abdülhamit dönemi bina ve kitabeleri", I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2000.
- Damadyan, K., "Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri'nin Ermeni Kilisesi Bakımından Önemi", Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, 23-28 Ekim 2000, Ankara 2001.
- Eraşar, O., Seyahatnamelerde Kayseri, Ticaret Odası yayını, Kayseri 2000.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "16-17. Yüzyıllarda Kayseri Zımmileri", I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2000.
- Güler, Ali, "Kayseri'de Demografik Durum", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2000.
- Hülagü, Metin, "19. Asrın ortalarında Kayseri'de Aşiret Olayları", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.
- Kantarci, Şenol, www.ktuvakfi.org.tr/gorusler4.htm.
- Karagöz, Mehmet, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Şehrinin Fiziki Görünümü ve Mahallelerin Durumu", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.
- Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, İstanbul Ermeni Patrikliği, İstanbul 1986.
- Keskin, Mustafa, "1247-1277 Tarihli Kayseri Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tâbi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.
- Kevorkian, R., P.B. Paboudjian, Les Armeniens en Ottoman, Arhis Yayınevi, Paris 1992.

- Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İmge Yayını, Ankara 2000.
- Naumann, E., Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat, Verlag von R. Oldenbourg Yayınevi, Leipzig 1893.
- Ortaylı, İlber, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Özkan, S., "Kayseri ve yöresinde azınlık ve yabancı okullar", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.
- Özsoy, Hasan, "Kayseri'ye Amerikalı Misyonerlerin İlk Gelişleri ve Talas Amerikan Kız Okulu", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.
- Pamukciyan, K., Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, Aras Yayınları, İstanbul 2003.
- Ramsay, W.M., Impressions of Turkey, Hodder and Stoughton, London 1897.
- Safırstyan, A., İstanbul Ermeni Patrikliği Tarafından Türkiye Adalet ve Mezahib Nezareti'ne Sunulmuş Ermeni Kiliseleri ve Manastırları Listeleri ve Takrirleri, 1966.
- Soykan, T., Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler, Ütopya Kitabevi, İstanbul 2000.
- Svajian, S., A Trip Through Historic Armenia, Greenhill Publishing, Newyork 1983.
- Tosun, R., Kayseri'de Ermeni Olayları, Kaytam Yayını No:2, Kayseri 1997.
- Tuğlacı, Pars, İstanbul Ermeni Kiliseleri, Pars Yayın Ltd., İstanbul 1991.
- Varjabedian, J. Preserving the History of Efkere, Turkey www.efkere.com.